

HOFFMANN Mária Rita

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Fogyatékoság és Társadalmi Részvétel Intézet

hoffmann.mariarita@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5493-4744>

<https://doi.org/10.31287/FT.hu.2025.1.7>

A tanulmány megjelenése: 2025. június 30.

Fogalmak, paradigmák és életutak kereszteződései fogyatékos emberek ön/életírásaiban

Absztrakt

Az írás azt vizsgálja, ahogyan a fogyatékosággal kapcsolatos fogalmak és paradigmák változnak, kuszálódnak össze, majd jelennek meg életutakban magyar ön/életírásokban. Ahhoz, hogy eligazodjunk az állandóan változó fogalmak és paradigmák labirintusában, és megértsük, miért érti félre egymást gyakran a fogyatékos ember és a többségi társadalom, célszerű kibogozni az összekuszálódott szálakat. A kiindulási pont egy személyes történet, amely szemlélteti, mit jelent ez a kuszaság a hétköznapiakban. Mivel a történet számos komplex és komplikált kérdést indít, a tanulmányban nem áll módomban mindet megválaszolni. Itt mindössze azokra keresek választ, amelyek kulturális vonatkozásban tűnnek jellemzőnek a huszonegyedik század magyar társadalmára. A társadalom azonban gyakran szavakból ért, szavakat, fogalmakat alkot, amelyek felemelnek vagy porba sújtanak. Tartalmuk erőt ad vagy megbénít. Mindannyiunkra másként hat. Ezért nem kerülhető ki, hogy összehangoljuk fogalomértelmezéseinket. Például, hogy a tanulmányban mit jelent a fogyatékoság és az épségizmus. Meggyőződésem, hogy a fogyatékoságtudomány gondolat- és fogalomtérképét csupán érintőlegesen ismerő közösség számára szerencsés áttekinteni azt az utat, amelyet ép és fogyatékos ember együtt tesz meg a morális modelltől a kulturális modellig, a szegregációtól a valahova-tartozás/összetartozás elméletéig. E fogalmak nem csupán a tudomány, hanem valamennyiünk életútjának mérföldkövei. A holisztikus megközelítést, elméleti megalapozást követően, fogyatékos emberek narratíváiban vizsgálom a fogalmak, konstrukciók reflexióit.

Kulcsszavak: kulturális modell, életírások, fogyatékoságmemoár, kulturális fogyatékoságtudomány, belonging

Entangled Concepts, Paradigms and Walks of Life in Disabled People's Life Writings

Abstract

This paper discloses how disabled people in Hungary experience and reflect on the constant changes of disability-related concepts and paradigms. Consequently, people oftentimes get lost in the fields of disability. In order to find our way and help others find theirs, I believe I must disentangle these concepts and paradigms. A personal narrative helps me illustrate the danger these entangled paradigms can cause. After exemplifying the danger, I move towards the several questions the narrative provokes. Due to the complex and complicated nature of all the questions the fragment implies, I can solely highlight the ones that are reflected in the narratives I refer to. A holistic approach to the topic requires me to harmonize concepts, such as disability and ableism, thus, even readers who are less familiar with disability studies can understand the significance and messages of paradigms from moral to cultural models. Through dis/abled people's personal narratives we all can observe and comment on the impacts of changes from segregation to belonging, from pitiable freaks to responsible mothers. Based on this holistic approach I examine how disabled persons reflect on the entangled concepts and paradigms in disability-related narratives.

Keywords: cultural model, life writings, disability memoir, cultural disability studies, belonging

Fogalmak, paradigmák és életutak kereszteződései fogyatékos emberek ön/életírásaiban

„Ha nem hazudunk egymásnak, talán megkönnyítjük az életünket, vélhetőleg éppen annyival, amennyivel megnehezítjük...” (Sándor Erzsi)

Bevezetés

Gimnazista lehettem, amikor először jutott eszembe, hogy szépirodalmi művek, filmek segíthetik a fogyatékos emberek megismerését. Elképzeltem, hogy irodalomórán beszélgetünk H. G. Wells *A vakok országa* című kisregényéről (Wells, 1904), vagy, miután az általános iskolában megtanultuk szánni *A kis bicebócat*, együttgondolkodhatnánk arról, mit tudunk a hozzá hasonlóan fogyatékos és nem mellesleg szegény gyerekekről. Kérdéseket és válaszokat, valódi beszélgetéseket képzeltem az ismeretlen fogyatékosról, betegségről, halálról. Aztán sokáig valahová mélyre, megvalósíthatatlan álmaim halmazának a legaljára került ez az álom, mígnem 2010 tavaszán doktori tanulmányaim során megismerkedtem a fogyatékoságtudománnyal. És akkor hirtelen felbukkant az álom, lerázta magáról a megvalósíthatatlanság súlyos, valóságzagú terhét, és tele lett élettel. Emberré lettek a könyvek és a filmek halhatatlan szereplői, így most néhányat közülük segítségül hívok, hogy együtt mutassuk be, hogyan keresztezik egymás útjait, és kuszálódnak össze fogalmak, paradigmák és életetek, hogy együtt győzzük le titkolt félelmeinket (Flamich & Hoffmann, 2019) a fogyatékoságtól és az embertől, aki ezen ernyőfogalom alatt keres magának helyet a többségi társadalomban.

Az első Bakáctéri Robika története. A történet kapcsán körvonalazódó kérdések, fogalmak elvezetnek a fogyatékoság múlt és jelen társadalmi, kulturális konstrukcióihoz. A kérdések és válaszok mentén tisztázódnak a fogyatékoságkonstrukciók azok számára is, akik előtt kevésbé vagy egyáltalán nem ismert a fogyatékoságtudomány, valamint a fogyatékosággal kapcsolatos alapfogalmak, például a mindennapi szókészletben szereplő, ezért mindenki számára saját értelmet nyert szegregáció, integráció, inklúzió, továbbá a valahova-tartozás/összetartozás és épségizmus. Fontos, hogy ne beszéljünk el egymás mellett.

Az írás középpontjában a fogyatékosággal élő személyeket ábrázó írások és ön/életírások, valamint a fogyatékoság okán érintett személyek, például szülők narratívái állnak. Az elbeszélők gondolatait, önmaguk pozicionálását a tartalomelemzés és a kritikai diskurzuselemzés (Hart, 2011; Páprádi-Szilcsi, 2018) szemlélete helyezi tudományos kontextusba.

Az idézett narratívák tartalma, szókincse jól tükrözi a társadalom reflexióinak időbeli változásait, így mind lehetőséget nyújt saját nézeteink újrakeretezésére.

Bakácstéri Robika

„[Ő]k képesek voltak egészséges, százszázalékos emberi lényt a világra hozni, megteremtették a lehetőséget a hibátlan nemzedékek létrejöttére, és akkor az ő tökéletes gyerekük fogja magát, és ideállít nekik egy ilyen hibással. De még nem tudok a nagyszülő-terápiákról, még csak azt látom, hogy az én ős, öreg anyám kétségbe van esve, és az a mániája, hogy helyettem kell döntenie. Pedig nem. Mert már régen döntöttem, és nem is én, hanem a természet, aki szépen elrendezi ezt, színről színre. Anyám mégsem hagyja magát, és a pszichológia-tankönyv teljes példatárát felvonultatja.

– Ugye tudod, hogy nem tehetsz róla? Bár a terhesség elején lázas voltál... Mert én emlékszem. De olyankor nem gondol erre az ember.

– Te ugye már utánaéztél, hogy hova kéne vinni a gyereket? – érdeklődöm.

– Persze! – És már szedi is elő a jegyzetfüzetét, mondja a címet, közel van. – Nem azért, de elég kicsi, még az inkubátorba is be lehetne tenni.

Bólogatok elmélyülten.

– Anya, neked igazad van. Ezt kell tenni. Úgyhogy fogd meg, vidd el, és add le, jó? Én meg addig megebédelek. Itt megvárlak, okés? Tejföl nincs?

Kiütéssel győztem. Az anyám dermedten áll a jegyzetfüzetével a kezében. Erre nem számított. Azt gondolta, harcolni fogok, bebizonyítom, hogy kettőnk közül én vagyok anyább. Potyognak a könnyei.

– Figyelj, anya, te tényleg azt képzelted, hogy az éjszaka leple alatt odaótvarkodom a kórházbejárathoz és belököm a küszöbre a gyerekemet? Hogy aztán másnap olvassam az újságban, hogy Bakátstéri Robikának fogják nevezni azt a kisfiút, akit az anyja eldobott magától? Látod magad előtt? Ilyennek neveltél?” (Sándor, 2013, p. 21)

Kérdések, célok

Bár jól ismerem a szerzőt és a szöveget, ahányszor elolvasom az idézett részletet, mindig vannak kérdéseim. Például: mivel magyarázható, hogy Magyarországon a 21. század elején elgondolkodik valaki azon, hogy egy csecsemőt csupán fogyatékosága okán hagyjon el? Vajon szegény vagy teher a fogyatékos gyerek? Miért szegény? Miért teher? Milyenek az esélyei a magyar kultúra kontextusaiban gyerekeknek, szülőnek, testvérnek? Az épségista magyar kulturális konstrukciók okán hány fogyatékos gyerek álma marad még mindig megvalósulatlan? Pedig „nekünk is voltak ábrándjaink, de az élet már csak ilyen, az élet a megvalósultnak a költészete, nem az álmoké”, ahogy Esterházy (2010, p. 21) mondja.

Az írás célja nem a megvalósítatlan ábrándok felsorolása, hanem a kulturális kontextus és a változó paradigmák összefüggéseinek bemutatása. E két tényező egymás mellé állítása egyrészt választ sugall a kérdésre, miért marad a legtöbb ábránd megvalósítatlan, másrészt törekvésekkel példázza, hogy a fogyatékos személy tevékeny részt és felelősséget vállal a társadalom életében. Csakhogy a nemfogyatékosok összekuszálódott fogalombéklyójából csaknem lehetetlen kiszabadulni, akár fogyatékos, akár ép az ember. Cél továbbá szemléltetni, hogy az álmok megvalósításának sikere jelentős mértékben kulturális kontextustól függ.

Az írás célja még, hogy felhívja a figyelmet a stigmákra, azaz a kulturális konstrukciók fossziliáira, valamint azok visszatükröződéseiire sajátélmény alapú narratívákban, továbbá az útra, amit a megbélyegzett ember a neki szánt szereptől a valahova tartozásig azóta igyekszik megtenni, amióta megjelent a Földön.

Kulcsszavak, kulcsfogalmak, mérföldkövek

A fogalmak, paradigmák, életutak megértésében az alábbi kulcsszavak magyarázata nyújt segítséget, mivel mind a fogalmak, mind pedig a paradigmák jól jellemzik múlt és jelen hétköznapi és tudományos diskurzusait. E szavak, fogalmak sorsokat bélyegeznek meg. A bélyeg vagy talán inkább billog viselésének fájdalma szinte minden fogyatékos életírásból kiolvasható, ezért különösen a fogyatékoságtudományban kevésbé járatos olvasó okán elengedhetetlen, hogy összehangoljuk értelmezésüket, áttekintsük történeti kontextusaikat.

Mint ahogy az írásban feltett kérdésekre mindenkinek vannak válaszai, úgy kulcsszavait is mindenki érteni véli. Igaz, minden kultúra másképp (Hoffmann & Flamich, 2024). De vajon mi, magyarok mire gondolunk, amikor halljuk vagy mi magunk használjuk e szavakat? És értjük-e konnotációikat, azaz a szavak elménkbe égett, láthatatlan, mégis stigmatizáló imidzsét? Nos, lássunk néhány lehetséges magyarázatot.

Szegregáció

A *szegregáció* latin szó. Eredeti jelentése elkülönülés. További jelentései: 1. *tud* elválasztás, elkülönítés 2. szétválás, hasadás 3. elkülönülés. A társadalmi élet negatív tartalmat rendel mellé, ami diszkriminációt sugall (Bakos, 1977; Dávid, 2015).

A szegregáció szélesebb spektrumot felölelő, elsősorban gyógypedagógiai kontextusban meghonosodott jelentése: „A szociális, kulturális vagy biológiai determináltságú, egyéni különbségekkel rendelkező gyermekeknek, tanulóknak a többségi gyermekektől, tanulóktól elkülönített, külön intézményben vagy csoportban, vagy osztálykeretben biztosított nevelése, oktatása” (Dávid, 2015).

Míg a latin szó évtizedeken át csupán a szakemberek számára volt ismert, a különnevelés sokak életében volt valóság. A különnevelés gyakorlata azonban hosszú időn keresztül nem feltétlenül hordozott negatív tartalmat akkor sem, ha a speciális vagy gyógypedagógiai nevelés sok gyereket választott el a családjától a tanév során. Sok család az egyetlen és a legtökéletesebb, legjövőorientáltabb oktatási, nevelési módnak tekintette gyermeke jövőjét illetően. Ez a gyakorlat, bár célravezetőnek tűnt, számos nehézséggel járt. Például: amikor a speciális nevelést igénylő tanulók számára kizárólag a speciális iskolák voltak hivatottak az oktatást biztosítani, a többségi társadalom gyakran a szülőket szegregálta, amiért gyereküket a fővárosban működő, bentlakásos speciális iskolába vitték. Ismerünk történeteket, amikor nem szolgálták ki a szülőket a falu boltjában, mert „intézetbe adták a vak gyereküket”. Ennek ellenére a tizenkilencedik és a huszadik század uralkodó pedagógiai paradigmája a speciális vagy gyógypedagógiai iskolákban biztosított különnevelés volt. Ezeket az iskolákat a köznyelv, helytelenül, *intézeteknek* hívta,

és hívja gyakran még ma is. És, mint ahogy a *szegregáció*hoz is negatív konnotáció tapad, az *intézet* szóhoz is alapvetően negatív asszociáció társul.

A speciális vagy szegregáló iskolák negatív megítéléséhez részben az iskolák tanulóinak minél korábban többségi környezetbe illesztését, integrálását preferáló pedagógiai paradigma vezetett, ami nem más, mint a szegregáló pedagógiai paradigma kritikai reflexiója: „Az integrációs törekvések a tradicionális gyógypedagógiával kapcsolatban megfogalmazott elégedetlenségből, kritikákból táplálkoznak” (Réthy, 2002, p. 10). A közel két évszázados gyógypedagógiai gyakorlatot számos kritika éri. Kende 2004-ben publikált írásában például a speciális iskolák alábbi attribútumaira hívja fel a figyelmet.

„Magyarországon a fogyatékkal élő gyermekek oktatása (2004-ben) speciális, az általános iskolától elkülönülő intézményekben történik. A speciális oktatás a gyógypedagógia szakterületét képezi, és az intézmények működési rendje szinte minden szempontból különbözik az általános iskolákétól. Eltér az osztálylétszám, a pedagógusok végzettsége, a tananyag, a gyermekek után járó támogatás összege, a bizonyítvány értéke és az oktatás helyszíne. Magyarországon a fogyatékos gyermekek oktatása alapvetően szegregáltan folyik, néhány speciálisan szakosodott vagy alapítványi iskola kivételével” (Kende, 2004, p. 3).

Bár Kende észrevételei ezt látszólag megkérdőjelezzik, vitathatatlan, hogy a speciális iskolák célja ma is, mint a múltban, összhangban van az integráló oktatás során megfogalmazott alapvető célkitűzéssel, ami a fogyatékos tanulók lehető legteljesebb társadalmi integrációja, így érdemes most vetni egy pillantást az *integráció* fogalom és konnotációi értelmezésére.

Integráció

Az *integráció* a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint: „Különálló részeknek valamely nagyobb egészbe, egységbe való beilleszkedése, beolvadása, egységesülése” (O. Nagy & Juhász, 1985; Dávid, 2015).

Gyógypedagógiai kontextusban: „... a fogyatékos, akadályozott, azaz speciális nevelési szükségletű gyermekeknek vagy fiataloknak a nem fogyatékosok közé való beillesztésére vonatkozik” (Illyés, 2000, p. 379).

Réthy & Vámos (2006) definícióját idézi Krausz, amely szerint az integráció jelentése az oktatásban „értelmi és/vagy fizikai képességek alapján elkülönített tanulók tanítása, mely mindenképpen a homogén csoportok létrehozására törekszik (Krausz, 2020, p. 80).

A „beillesztés”, azaz az integráció gyakran ismeretlen fogalom a gyógypedagógia és a fogyatékkosságtudomány angol nyelvű kontextusában. Az angolszász kultúra nem használja az együttnevelés megfelelőjeként. Az *integráció* angol megfelelője gyógypedagógiai tárgyú diskurzusban a *mainstreaming*: főáramlat, fősodor, a főáramba kerülés, *mainstream school*: többségi iskola (ELTE BGGYK Szószedet, é. n.). A magyar és angol szavak jelentése, összehasonlítása egyben azt is magyarázza, miért hiányzik az *integráció* a fogyatékkosságtudomány szó- és fogalomtárából. A fogyatékkosságtudomány ugyanis nem illeszti vagy olvasztja be a fogyatékkossággal élő személyeket a fősodorba, hanem a fősodor spektrumát szélesbíti, gazdagítja a fogyatékos személyek sokszínű közösségének tapasztalataival, tudásával. E speciális

tudás alkalmazása nélkül kudarcra van ítélve az együttnevelés. Ezt az összegzést azonban még ma is csak kevesen merik megfogalmazni.

Az integráció térhódítására számos nemzetközi törekvés irányult (Krausz, 2020). Szemléletes példa erre az iránymutatásnak tekintett Salamancai Nyilatkozat (UNESCO, 1994), ám a *Nyilatkozat* tartalma nem egyformán realizálódott a különféle országok gyakorlatában, mint ahogy a fogalmat is különféleképpen értelmezik (Krausz, 2020).

Magyarországon a rendszerváltást követően az *integráció* néven egyre szélesebb körben meghonosodott pedagógiai paradigma elindított egy, a beillesztést, beilleszkedést célzó folyamatot, amit Bánfalvy (2008) „integrációs cunami”-ként jellemez. A cunami eredményeképpen először a speciális iskolák imidzse, majd később a szerepe változott meg.

Az 1990-es években már egyre kevesebb szülő választotta a speciális iskolák speciális tudását, körülményeit és tapasztalatait, hogy gyermeke rendelkezzen azaz a speciális tudással és eszköztárral, ami megkönnyíti társadalmi szerepvállalását. Számos szülő és számtalan többségi iskola hiszi el ma is, hogy legtöbbször eltér a tananyag, így a speciális iskolában szerzett „bizonyítvány értéke nem azonos a többségi iskolákban szerzett bizonyítvány értékével” (Kende, 2004, p. 3), ezért a többségi iskolák épségorientált gyakorlatát választja a befogadás reményében. E szemléletet látványosan visszatükrözik az önéletírások (például: Lovászy, 2023; Hozleiter, 2013; Sándor, 2013).

Az integrációs cunami, mint ahogy az a cunami természetéből fakad, váratlanul és felkészületlenül ért minden érintettet: szülőt, pedagógust, gyógypedagógust, és szedte, szedi ma is áldozatait: szülőt, pedagógust, gyógypedagógust és a sajátos nevelési szükségletű tanulót. Ezért *inklúzió* néven új kritikai reflexió, új paradigma, új fogalom, új nevelés-oktatáskultúra és új gyakorlat igyekszik kiszorítani a korábbiakat.

Inklúzió

Dan Goodley professzor a következő kérdést tette fel a 3. Magyar Fogyatékoságtudományi Konferenciát követő workshop résztvevőinek: Mi az inklúzió? Azt válaszoltam, hogy utópia. E meggyőződésesem még ma sem változott. Különösen, mert sem a gazdasági feltételek, sem a mindennapi kultúra, sem a politikai fősodor nem áll készen a különféle képességekkel, adottságokkal, tulajdonságokkal rendelkező ember értékeinek fel- és elismerésére. Mint ahogy ezt Bakácstéri Robika története is sejteti, még akkor sem, ha az szerencsésen végződött.

Az inklúzió egyébként a szociálpolitika fogalomtárában, *exklúzió–inklúzió* szó-párként, a munkanélküliség–szegénység összefüggésében jelent meg először, és lassan beépült a szociológia, majd a pedagógia diskurzusába (Nagyné Schiffer, 2011). A szociológiai értelmezés azonban a társadalmi működés összefüggéseit vizsgálja az egyes társadalmi rendszerek és alrendszerek befogadás–kirekesztés gyakorlatát illetően (Nagyné Schiffer, 2011; Goodley, 2012).

Az inklúzió fogalom a fogyatékosággal élő személyek emancipációs törekvéseinek eredményeként honosodott meg a pedagógia és a fogyatékoságtudomány kontextusában az integrált oktatás kritikájaképpen (O'Brien & Forest, 1989).

A befogadást célzó több évtizedes, világméretű pedagógiai kísérletezés vagy inkább törekvés ellenére még mindig velünk van a kirekesztés. A „mi nem vagyunk felkészülve” visszatérő pedagógusnarratíva (Hoffmann & Flamich, 2014), az integrált oktatás magánya (Flamich & Hoffmann, 2017) és az együtt- vagy különnevelés dilemmája állandó témája a közösségi média zárt csoportjainak. A többségi oktatás bevallott „felkészületlenségére” reagál a hazai gyógypedagógus-képzés, amikor a fogyatékoságtudomány és a gyógypedagógia találkozási pontjának igazolásaképpen fogyatékosággal élő személyek, partícipatív oktató- és kutatótársak együttműködésére alapoz kurzusokat (Katona et al., 2019).

Mostanra azonban már a nemzetközi tudományos palettán megjelent egy újabb fogalom, egy újabb megközelítés, egy újabb kritika: a belonging, azaz a valahova tartozás érzése mint tanulás- és életminőségi tényező. Vélhetőleg a „mindenáron többségi oktatás” magánya is hozzájárult ahhoz, hogy szakemberek, szülők és fogyatékos tanulók együtt gondolkodjanak el a sehova sem tartozás szorongató élményein, és találjanak utat a valahova-tartozás/összetartozás inspiráló gyakorlata felé.

A fogyatékos tanulók közép- és felsőfokú oktatása, kevés kivételtől eltekintve, többségi oktatási környezetben történt korábban, ezért már az „integrációsunami” előtt is kialakulhatott valamiféle kép arról, hogyan érzik magukat fogyatékos tanulók a többségi iskolákban. Igaz, akkor a legjellemzőbb nehézséget a speciális környezet védőburkának elvesztése jelentette, de mert többnyire volt egynéhány tantárgy, amelyikből gazdagabb tudástárral rendelkeztek a fogyatékos tanulók, mint nem fogyatékos társaik, volt eszköz a kezükben, ami segítette befogadásukat (Hoffmann & Flamich, 2017, 2024). A vakok és a gyengénlátók iskolájában végzett tanulók kezében ilyen, a befogadást segítő eszköz volt például a gépirás vagy az orosz, mostanában pedig már az angol nyelv. Az integrációsunami fogyatékos tanulói számos esetben eszköztelenek. Történeteik a többségi iskolákban szerzett tapasztalataikról elsősorban baráti beszélgetésekben, a közösségi média zárt csoportjain belül hallhatók, olvashatók (Flamich & Hoffmann, 2017). Érzéseik nehezen vizsgálhatók. A speciális iskolák zárt, elkülönítő környezete: a szegregáció, a „többségi iskolák mindenáron” elsősorban a szülői érzékenységre épülő gyakorlata: az integráció, valamint a környezet átalakítását szorgalmazó paradigma: az inklúzió mérföldkövei mentén haladva, még mindig nem jutottunk el ahhoz a célhoz, ami miatt mindegyik mérföldkövet leraktuk: a természet, a növény- és állatvilág diverzitása mellett az ember diverzitásának fel- és elismeréséig. De legalább találtunk egy újabb mérföldkövet: ez a valahova-tartozás/összetartozás, azaz belonging.

Valahova-tartozás/belonging

A valahova-tartozás biológiai alkotóelemünk, mélyen beágyazódott génállományunkba (Allen et al., 2021). Talán épp természetességével magyarázható, hogy egészen a múlt század közepéig negligálták a humán tudományok ezt az igényt. Az esély és a lehetőség a lehető legteljesebb társadalmi részvételhez és ahhoz, hogy tartozunk egy-egy közösséghez, kiteljesedésünk, önmegvalósításunk elengedhetetlen tényezői (Maslow 1962, Raines et al., 2023). A valahova-tartozás-érzés kapcsolatok élménye, összefonódása, a befogadás megtapasztalása. Az élményt a kirekesztés, az elutasítás, a marginalizáció megtapasztalása pusztítja el (Morrison et al., 2007).

A valahova-tartozás és a fogyatékoság kapcsolata még alig szerepel a hazai diskurzusban annak ellenére, hogy a fogyatékos tanulók befogadását számos kutatás vizsgálja (lásd például: Dorogi & Hegedűs, 2023; Kállai & Mile, 2020; Pongrácz, 2017; Belényi, 2012; Bánfalvy, 2009). Az angolszász kultúra fogyatékoság- és más kisebbségkutatói körében a valahova-tartozás a közelmúlt inkluzív kutatásainak központi kérdésévé vált, egyrészt abban a tekintetben, hogy a befogadást, a közösséghez tartozást vizsgáló kérdésre a legpontosabb választ maguk az inkluzív kutatások adják, másrészt mert a valahova-tartozás az inkluzív kutatás folyamatának kulcsa (Garcia-Lee et al., 2023). A valahova-tartozás fogyatékosággal élő személyek esetében leggyakrabban a többségi társadalomhoz való tartozás vágyát és törekvéseit jelenti. A többségi társadalmat pedig azok az emberek alkotják, akik nem tekintik magukat fogyatékosnak, azaz épek. Legyen szó külön- vagy együttnevelésről, a cél sok esetben az épek által támasztott elvárásoknak való megfelelés, különösen azokban az országokban, amelyek nyelvi és/vagy politikai kultúrájuk okán többévtizedes késéssel követik a fogyatékos emberek jogi mozgalmainak eredményeit. Bár az épség a világ minden szegletében irányadó, szerepe és értelmezése, csakúgy, mint a fogyatékoságé, kultúrafüggő. Mértékét kritikusan vizsgálják elsősorban, ám nem kizárólag fogyatékosággal élő kutatók, akik az épség kultúráját, hatalmat befolyásoló erejét az alábbiak szerint határozzák meg.

Épségkultusz = épségizmus = épségterror

„Olyan hitek, gyakorlatok, folyamatok hálóját, amely egy sajtáságos ént és testet (testi etalont) hoz létre, amely tökéletes, fajta-típus, következésképpen lényegi és tökéletesen emberi. A fogyatékoságot tehát elveti, mert az az emberi lét csökkentett megnyilvánulása...” (Campbell, 2009; Hernádi, 2014, p. 32).

Az épség hatalmát szemléltető meghatározást a fogyatékoság meghatározása teszi teljessé.

Fogyatékoság

Az egyre szélesebb spektrumon átívelő, védő, magyarázó ernyőfogalom gyakran újrafogalmazott meghatározásai közül, úgy vélem, az alábbi az egyik legemberibb meghatározás:

„[A] fogyatékoság a legemberibb tapasztalás, amely potenciálisan mindannyiunkat érint...” (Könczei, 2009, p. 51). A fogyatékoság állandóan változó kulturális konstrukció. Ernőfogalom, ami alatt különféle tulajdonságok sorakoznak fel. Ennek értelmében a fogyatékoság lehet látható és láthatatlan, veleszületett vagy szerzett, állandó és ideiglenes (Könczei, 2009).

A fogyatékoságról, valamint a fogyatékosággal élő személyről való gondolkodás kulturális örökségünk része (Hoffmann & Flamich, 2017), következésképpen kultúránként eltér. A *fogyatékoság* fogalom értelmezése és a fogyatékos személyhez kapcsolódó attitűd összhangban van a különféle kultúrák isten- és emberképével, vallási, filozófiai szemléletével. A kulturális különbségek ellenére azonban léteznek hasonlóságok. Számos kultúrában megtalálható az alább felvázolt morális, mediká-

lis, szociális, emberi jogi és kulturális modell, csupán a jelenlét aránya mutat eltérést. Az áttekintés előtt ismerjük meg a modellek főszereplőjét.

Fogyatékossgal élő személy

Magyarországon „E törvény alkalmazásában fogyatékos személy: az a személy, aki tartósan vagy véglegesen olyan érzékszervi, kommunikációs, fizikai, értelmi, pszichoszociális károsodással – illetve azok bármilyen halmozódásával – él, amely a környezeti, társadalmi és egyéb jelentős akadályokkal kölcsönhatásban a hatékony és másokkal egyenlő társadalmi részvételt korlátozza vagy gátolja” (2013. évi LXII. törvény 1§. Hatályos 2013. VI. 1-étől).

Paradigmák, konstrukciók: a fogyatékossg nagy modelljei

Tekintve, hogy állandóan változik a fogyatékos személyekről való gondolkodás, a fogyatékossgkutatók, valamint a fogyatékossgal élő kutatók modellekbe rendezték, és rendezik ma is a változásokat. Következésképpen a holisztikus megközelítés szerves részét képezi a modellek áttekintése a fogyatékossgtudományt csupán érintőlegesen ismerő kutatók számára. Így e tanulmány az alábbi, leggyakrabban hivatkozott modellek hálójában vizsgálja a narratívákat.

Morális modell

Az ösközösség összetartozásának harmóniáját (Flamich & Hoffmann, 2011; Böszörményi, 2003) a másságtól, torz testtől, zavart elmétől való félelem bontotta meg, így mivel a felsorolt tulajdonságok mindegyikét isten vagy más, az élet létezését irányító erő büntetésének tekintette az ókor és a középkor embere, ez a szemlélet tükröződött a fogyatékos emberhez való viszonyulásában, hiszen „a hibás test, a zavart elme isten létezésének bizonyítéka” (Foucault, 2004; Könczei, 2011).

A fogyatékossg az emberre saját vagy felmenői által elkövetett bűnök miatt kirótt büntetés, így a „hibás ember az életet sem érdemli meg” (Könczei, 2011). Ha mégis életben hagyják, leggyakrabban megvetés, kirekesztés tárgya (Könczei, 2011).

Róla döntenek – nélküle.

Medikális (orvosi) modell

Kezdetre a reneszánsz. Ekkor már nem isten büntetését látják a torz, hibás testben. Személyes tragédiának, orvosi, diagnosztikai problémának tekintik, ami beavatkozást, gyógyítást, megjavítást igényel (Könczei, 2011; Hernádi, 2014). A Leonardo da Vinci által megalkotott tökéletes test irányadóvá, vágottá válik. A modell a fogyatékossgot devianciának, patológikus jelenségnek véli, ezért célja a megelőzés. Amennyiben erre nincs mód, úgy cél a hibák megjavítása. Így szakmákat hív életre. Megjelennek a gyógypedagógusok, a rehabilitáció szakemberei. Új hatalmi viszo-

nyok, lehetőségek fedezhetők fel. A fogyatékos-sággal élő személy tárgya, fogyatékos-sága kutatások, pedagógiák tárgya. A medikális modell a 20. század vége felé már kiteljesedik (Hernádi, 2014).

Az új és régi hatalmak birtokosai róla döntenek – nélküle.

Szociális modell

A modell keletkezésének éve 1970 (Oliver, 2004). A szociális modell az akkor még uralkodó medikális modell kritikai reflexiója, mivel a lehetőségeihez és adottságaihoz képest megjavított ember képtelen vagy csupán jelentéktelen mértékben képes részt vállalni a társadalom életéből, tehát nem az egyén, hanem a társadalom fogyatékos, mert kizárólag a többség, azaz az épek számára hozzáférhető. Bármennyire is kritikus ez a modell az orvosi modell vonatkozásában, még képtelen túllépni azon a gyakorlaton; a fogyatékos személy, jöllehet, felsorolja a fogyatékos társadalom hibáit, még mindig az ép többség tárgya, aki róla dönt – nélküle.

Emberi jogi modell

A 20. század közepétől jellemző jogi mozgalmak inspirálták a fogyatékos-sággal élő személyeket, hogy hasonlóképpen más kisebbségek képviselőihez, mint például a színesbőrű emberek, ők is álljanak ki az embert megillető jogokért (Hernádi, 2014). Kőnczei (2011) úgy látja, „a modell szemléletét tekintve militáns. Egyes eredményeit a mindennapi életben fegyverként forgatjuk. Konkrét, kézzelfogható eredményei azonban erősen korlátosak”.

Az emberi jogi modell egészen új irányt jelöl ki épek és fogyatékosok számára. Az épek szélesebb spektrumon kénytelenek gondolkodni és cselekedni fogyatékos-sággal kapcsolatos kontextusokban. A fogyatékosok szélesebb spektrumon kénytelenek gondolkodni önmagukról és az épekről. Ez a komplex látásmód, holisztikus megközelítés jelenik meg Charlton 2000-ben publikált *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment* című munkájában (Charlton, 2000). A könyv főcímét a világ szinte minden, a fogyatékosok érdekeit képviselő és önérdékvédekeztető szervezete hol mottóként, hol fegyverként használja. Annyira gyakran, hogy mára már lassan erejüket veszítik a szavak. A modell megjelenése óta sok tekintetben immár nem róla döntenek nélküle, hanem ő dönt.

Kulturális modell

A szavak erejét, fontosságát, érthetőségét, hallhatóságát a kulturális modell mutatja meg leggyakrabban, átítelve valamennyi modellen.

Lefesti a kirekesztést, azaz a szegregációt, mesél a beilleszkedés, azaz az integráció nehézségeiről, leírja, milyen mértékben befogadó, azaz inkluzív egy-egy környezet, és halkan bár, de beszél a valahovatartozás-/belonging-élményről. Kritikai reflexiókat provokál a modellek emberkép és épségkultusz vonatkozásában, bevezet a sajátélmények intim világába, megmutatja, milyen sokféleképpen érzékelhető a világ.

Fogyatékos-ság-narratívák és a fogyatékos-ság-modellek metszéspontjai

A fogyatékos-ság-ábrázolás fiktív és valódi életutak tükrében

Mi alkotjuk a narratívákat, azok pedig minket alkotnak (Könczei, 2011). Az élet törékenységéről szóló narratívák, a fogyatékos-ságnarratívák tükrözik a fogyatékos-ság múlt és jelen társadalmi konstrukcióit, épp ezért számtalan üzenet közvetítésére alkalmasak. Következésképpen a kultúra, a művészet jelentős mértékben támaszkodik rájuk, segítségükkel üzen. Az üzenetek lehetnek metaforák vagy közvetlen, egyértelmű kinyilatkoztatások, amelyek vélt és valós információkat egyaránt közvetítenek. Fogyatékos szereplők gyakran metaforák alakjában jelennek meg, hogy közvetítsék az alkotó üzenetét (lásd például: Jose Saramago: *Vakság*, 1995, Karinthy Frigyes: *Génusz*, 1909, H. G. Wells: *A vakok országa*, 1904). A vélt és valós szereplők pedig vélt és valós tulajdonságok hordozói. A művészeti alkotások fogyatékos karaktereire több modell attribútuma is jellemző lehet, mivel a fogyatékos-ságmodellek hol egymással összefonódva, hol egymás mellett, párhuzamosan léteznek (Flamich & Hoffmann, 2014).

A fogyatékos-ságnarratívák mint a fogyatékos-ságmodellek reflexiói gyakran követendőnek írják le a modellek irányelveit, így a mai narratívákban is előfordul, hogy irányadónak tűnik fel például a medikális modell korokon átívelő természete, jelezve, hogy a modell örökké velünk van. Nem meglepő, hiszen az ember törekszik a testi és lelki épségre. A modell értelmében az épség egyben értékességet is jelöl (lásd Lisznai, 2016). A medikális modell jegyeit hordozó narratívákban a fogyatékos-ság biológiai-orvosi-patológiai természetével találkozunk (Dolmage, 2014; Könczei, 2011). A narratívák a fogyatékos-ság és az orvostudomány összetartozására, az utóbbi hatalmi pozíciójára utalnak (Dolmage, 2014). Az emberi jogi, szociális, morális modellek jegyei mellett a medikális modell folytonos jelenlétét példázza Till Attila 2016-ban bemutatott *Tiszta szívvel* című filmje (Till, 2016). A film főszereplője Zoli, egy kerekesszékes fiatal, akinek életmentő műtétre van szüksége nagyon súlyos gerincproblémái miatt. A műtét azonban költséges. Bár Zoli Németországban élő apja kész kifizetni a műtétet, Zoli nem hajlandó elfogadni a segítséget, mert apja elhagyta a fiút és anyját, mielőtt még Zoli megismerhette volna. Szintén mozgássérült barátjával képregényrajzolással töltik napjaikat, míg meg nem ismerkednek Rupaszovval, a szintén mozgássérült nyugalmazott tűzoltóval, akit egy szláv maffiózó alkalmaz, hogy embereket tegyen el láb alól. Zoli és barátja, hogy kitörjenek a monoton mindennapokból, segíteni kezdenek a vérprofi Rupaszovnak, és egyre komolyabb ügyekbe keverednek (Veres, 2016). Végül rendeződik a bonyolult történet, Rupaszov lassan megszokja mozgássérült létét, elfogadja, hogy nem áll fel a kerekesszékből, és megszabadul a maffiózótól, mivel nincs már szükség épségre törekvő eszközökre. Zoli pedig aláveti magát a műtétnek, hiszen bár mozgássérültsége állandó, gyógyulásra mégis szüksége van, hogy stabilizálódjon fogyatékos élete. Barba, Zoli mozgássérült barátja pedig szarkasztikus humorral éli az életét. Az ő esetében nincs lehetőség fogyatékos-ságával kapcsolatos változásokra. A történetben Zoli anyja és apja jól tükrözi a medikális modell szemléletét, miközben kiderül, hogy a modellnek

számos, gyakran pozitív arca van. Zoli harca a családjával az emberi jogi modell egyéni érdekek képviselőjére utaló bizonyítéka. Barba társadalomkritikus észrevételei a szociális modell szemléletét igazolják. A leghosszabb, több modellt érintő utat Rupaszov járja végig. Az épségkultusznak való folytonos megfelelési kényszer dilemmáitól övezve halad a fogyatékossggyűlöletől, azaz a morális modell nézőpontjától a fogyatékos létet elfogadó, identitást formáló emberi jogi modell szemléletéig. A nehézséget főleg új testének elfogadása jelenti Rupaszov számára, mivel a patriarchátus kulturális kontextusaiban „a fogyatékossg és a férfiasság összeegyeztethetetlen kategóriák” (Kérchy, 2013, p. 25).

A film nemzetközi, például az Egyesült Államok fogyatékossgtudományt művelő közösségében tapasztalt fogadtatása bizonyos tekintetben eltér a lelkes magyar kritikáktól, és ez az eltérés tükrözi a két kultúra fogyatékossgfelfogásra vonatkozó alapvető különbségét, ami abban mutatkozik meg, hogy míg mi itt, Közép-Európában elsősorban az épségista társadalomnak tulajdonítjuk a fogyatékosító tényezőket, az Egyesült Államok kulturális kontextusokban kezeli őket (Goodley, 2017).

„A fogyatékossgfelfogások identitást meghatározó (kulturális) különbségei érezhetően jelen vannak a diskurzusokban. Erre példa a következő idézet a *Tiszta szívvel* egyik kritikusától: „Nem szánalmat akar ébreszteni, hanem összehozni minket a többiekkel. Magunkkal. Szükségünk van rá. Mert szükségünk van egymásra” (Kovács, 2016).

Könczei (2011) szerint a szentimentális megközelítés egy ugyancsak gyakori ábrázolási mód, amely a medikális modell tulajdonságait hordozza. Szereplői olyan, sajnálatra méltó hősök, akik számára egyéni probléma a fogyatékossguk (Dolmage, 2014), azonban speciális igényeik kielégítésével hasznossá tehetők a társadalom számára. Ilyenek például a kis bicebóca Móra Ferenc 1916-ban kiadott művében és a fiú Bőszörményi Gyula 1991-ben közzétett monodráájában.

Míg a korábbi két jellemző ábrázolási mód esetében fiktív példák szemléltetik a medikális modell erejét, a Könczei (2011) által definiált győzedelmes hős bemutatásában már valós hősök is szerepet játszanak: László Anna 1979-ben, majd 1981-ben újra kiadott, *Vaspólya* című szociográfiájának (László, 1979) a Buda Területi Gyermekkórház Légzésrehabilitációs Osztályán lélegeztetőgépek, hintaágyak és vastüdők segítségével lélegző, járványos gyermekbénulás következtében betegg, majd pedig fogyatékossgá vált hősei. Az ő életük a medikális modell attribútumain túl a fogyatékossg emberi jogi modelljének tulajdonságait is példázza. A szociális modell épp annyira van jelen László Anna könyvében, mint maga a társadalom. Szinte sehogy. A pedagógus- és orvos-szakma, a szociográfia művelői értetlenül nézik az egykori autó- és autóalkatrész-kereskedő, Járitz István ikonikus családi házából autó és 'kézi pumpa' nélkül kimozdíthatatlan, légzésbénult lakóinak mindennapjait, amelyeket csak egy-egy barát és családtag, no meg számos szekta tett változtatossá. És a vágy, az állandó kísérletezés a társadalmi szerepvállalásra (lásd például Szabó László, a könyvben Meszlényi Miklós szájál festett könyvborítóját). A valós győzedelmes hősök létezése gyakran felerősíti a fiktív győzedelmes hősök imidzsét az ember képzeletében.

Fiktív karakterek és valós fogyatékossg hősök egymás elválaszthatatlan társai. Ez a sorsközösség jól példázza az éppen uralkodó fogyatékossgparadigmát, ugyanakkor azt is tükrözi, milyen mértékben van jelen az eddig ismert összes paradigma. Rényi Ádám Bezzeggyereke fiktív karakter, láthatatlan, győzedelmes hős, még-

is sorsformáló. A 2022-ben megjelent *A Bezzeggyerek* című novelláskötet címadó novellájában a szomszédasszony fia a morális, medikális modell és épségkultusz összefonódását szemlélteti győzedelmes hősként anyja elbeszéléseiből, miközben egy csecsemőotthon nonverbális, mozgásképtelen lakója, amire csak anyja halála után derül fény. Rényi azoknak az anyáknak a különleges és különös helyzetét írja le, akiket megbélyegez a társadalom, ami kudarcukból fakadó önáltatásuk egyik magyarázatául szolgál akkor is, ha nem ők a kudarc okozói.

A Könczei (2011) által jegyzett előadás alapján az áldozatként való ábrázolást, bár gyakran fiktív szereplők testesítik meg, többnyire valós történetek hősei hívják életre, felidézve így a morális modell és az épségkultusz aspektusait. Csupán feltételezéseink lehetnek, hogy milyen történet indíthatta Gárdonyi Géza *A Két katica-bogár* című novella 1906-os (Gárdonyi, 1906), és mi Háy Jánost *A Gézagyerek* 2004-es dráma megírására, de minden bizonnyal mindkét esetben szerepet játszott a fogyatékos ember társadalmi megítélését hordozó kulturális örökség.

Könczei (2011) úgy látja, az abjektáló, a fogyatékoságtól így a fogyatékos embertől való undort leíró narratíva, hasonlóképpen a morális modell láthatatlan (vagy talán nagyon is látható) imidzséhez, az épségizmus jelenlétét igazolja. A példa ez esetben egy újságcikk alapján íródott, majd 2004-ben közzétett színmű: Kiss Csaba *Világtalanok* című drámája. Ez esetben ugyancsak találkozik fikció és valóság, hogy újratereimsek egymást az idők végezetéig (Kiss, 2004).

A felsorolt ábrázolások számos esetben támaszkodnak fogyatékosággal kapcsolatos sztereotípiákra. E tulajdonságra először két amerikai kutató, Biklen és Bogdan figyelt fel, és ők rögzítették a gyermekirodalomban található, alábbi tíz leggyakoribb sztereotípiát: szánalmas, védtelen, gonosz, a cselekmény színesítése céljából alkalmazott háttérkarakter, szuperhős, szuper tulajdonságokkal, nevetséges, saját maga ellensége, önmagát sajnálja, és ez akadályozza meg befogadását, teher, aszexuális, képtelen részt venni a társadalom életében (Bogdan & Biklen, 1977). Megfigyelve a listát, nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot Bogdan és Biklen 1977-ben, Könczei 2011-ben, majd Svastics 2023-ban (Svastics, 2023), a 9. Fogyatékoságtudományi Konferencián bemutatott kutatása között. A közel ötven év kutatásai több ezer éves vélekedéseket, sztereotípiákat, előítéleteket tárnak elénk. Nemi változás azonban már látható: idejélmúlt sztereotípiák például az aszexualitás, így bízom benne, hogy nem kell több ezer évet várni, amíg valamennyi eltűnik.

A fogyatékoság kulturális modellje a metaforikus, a fiktív és a valóság alapú ábrázolások mellett teret biztosít a valóság, a sajátélmény ábrázolására. A fogyatékosággal kapcsolatos sajátélmény elmesélésére az életírás ernyőfogalom alá tartozó narratívák, például: életrajz, önéletrajz, fogyatékoság-memoár, napló, autopatográfia nyújt lehetőséget, ily módon téve hallhatóvá a fogyatékosággal élő és a hozzájuk kötődő személyek, például: szülők, családtagok hangját. A fogyatékoság-narratívák életírásai gyakran vezetnek be az olvasót az érintettek intim szférájának olyan labirintusaiba, amelyekbe maguk is főleg akkor merészkednek be, amikor önmagukról írnak. Az olvasó élvezi az érintettek bizalmát, ugyanakkor részt vállal terhek cipelésében, de kívülről bizonyos esetekben módot is találhat a teher könnyítésére. Először csak magában, később lehetőségei szerint. Ezt a jelenséget ismerték fel fogyatékos irodalmárok, publicisták, oktatók, emberi jogi aktivisták és egyeztettek egyetemi kurzusokról az oktatáspolitikai képviselőivel, így a fogyatékoság kulturális ábrázolásait elemző kurzusok szerepelnek immár több évtizede az

Egyesült Államok különféle egyetemeinek kurzuskínálatában (Hoffmann & Flamich, 2016).

A fogyatékoság mint sajátélmény

A fogyatékosággal kapcsolatos ön/életírások műfaját Helen Keller teremtette meg (Hoffmann, 2017), és mint ahogy a világ számos pontján, kultúrájában és nyelvén azóta is születnek írások, a magyar diskurzus is jó néhány ikonikus művel gazdagodott. Például:

Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül (Karinthy, 1936),
Benedek István: Aranyketrec (Benedek, 1968),
László Anna: Vaspólya (László, 1979),
Szegedi Molnár Géza: Nekem már lőttek (Szegedi, 1988),
Zemlényi Zoltán: Hoppárézimi (Zemlényi, 1987),
Böszörményi Gyula: Kucó és más életszilánkok,
Böszörményi Gyula: Fiókszavak (Böszörményi, 2003),
Rithnovszky János: A fény túlsó oldalán (Rithnovszky, 1991),
Seth F. Henriett: Autizmussal önmagamba zárva (Seth, 2005),
Sós Dóra: Teljes értékű szövegek (Sós, 2013),
Hozleiter Fanny: Te döntesz (Hozleiter, 2013),
Esterházy Péter: Hasnyálmirigynapló (Esterházy, 2021).

A felsorolt művek példák a teljesség igénye nélkül, mégis csupán a listát olvasván az ember nem tudja nem észrevenni, hogy elegendő anyagot szolgáltatnak egy, a fogyatékoság sokszínűségét megismerő kurzushoz. A művek mindegyike arról mesél, szerzője hogyan tapasztalja meg a fogyatékoságot. Benedek István, a pszichiáter és László Anna, az író részben kívülállóként, míg a többi szerző insiderként beszél arról, hányféleképpen érzékelhető a világ, és hogyan lehet élni az életet fogyatékosként a modellek metszéspontjain.

Mindegyik mű, mindegyik alkotó, mint ahogy mindegyik modell, a valahova-tartozás élményéről vagy annak hiányáról gondolkodik és arra reflektál. A fogyatékosággal élő emberek önéletírásai közötti, a valahova-tartozás vágyával kapcsolatos hasonlóság különbözőképpen fogalmazódik meg szerzett fogyatékoság és veleszületett fogyatékoság esetében.

Érdemes felfigyelnünk a tényre, hogy a sajátélmény alapú narratíva életírássra bátorít hasonló sorsú embereket, ezért új narratívák születnek, és azok új szempontokat vetnek fel, továbbá régi és új valóságokra reflektálnak.

Anyakönyvek

A fogyatékoságmodellek jelenlétének szinte legérzékenyebb tolmácsolói a fogyatékos gyermeket nevelő anyák. Életírásaikban egyszerre kívülállóként segítik, támogatják gyermekük fejlődését, és bennfentesként igyekeznek tompítani a társadalmi szemlélet gyakran negatív, olykor azonban túlzottan pozitív, ám sosem közömbös reakcióit egy fogyatékos gyermekkel lehetséges életre.

A fogyatékos gyermeket nevelő anyák életírásai különös érzékenységgel reagálnak saját gyerekük, saját maguk és a társadalom megítélésére. Míg a hasonló témában született fiktív ábrázolások gyakran áldozati szerepben mutatják be az anyákat (lásd Gyimesi, 2023), a sajátélmény alapú életmesékben csupán nyomokban és az idő előrehaladtával csökkenő tendenciát mutatva fedezhető fel az áldozati szerep beállása.

Önterápiás írás, olvasható a kifejezés a Moly könyvismertetőjében Péterfy-Novák Éva 2014-ben megjelent, *Egyasszony* című könyvéről. A kifejezés, egyben műfaji megjelölés a medikális modell üzenetét hordozza akkor is, ha a könyvet bemutató írás szerzője vélhetőleg keveset foglalkozott a fogyatékoság orvosi modelljével. Más fogyatékos önéletíráshoz hasonlóan, Péterfy-Novák is megtiszteli az olvasót a bizalmával, egyúttal megosztja vele a terhét abban a kimondatlan reményben, hogy őt is, és fogyatékos gyermekét is befogadja majd egy közösség, hogy lesz, hova tartozniuk, vagy hogy a fogyatékos gyermek életének és halálának gyásza lehetőséget ad más szülőknél is hasonló gyászuk feldolgozására. Nehéz életút a fogyatékos gyereket szülő anyák életútja, mint ahogy írni róla sem lehet könnyű. Bátorságra mindenképpen szükség van hozzá egy olyan épségista kultúrában, mint a magyar. Bátor narratívák azért nálunk is születnek. Az első 2013-ban jelent meg. Sándor Erzsébet mesélte el vívódásait, kihívásait és bizonytalanságait feketén-fehéren. Számos szülő helyett. Szavai több szülőgeneráció szorongásait rögzítik és visszhangozzák. Azóta született néhány narratíva. Ezekre a nem mindennapi téma mindennapjait rögzítő írásokra ugyancsak kurzust lehetne építeni. Például:

Sándor Erzsébet: Szegény anyám, ha látnám (Sándor, 2013),

Péterfy-Novák Éva: Egyasszony (Péterfy-Novák, 2014),

É. Szabó Márta: Akinek a madarak is Chopint énekeltek (É. Szabó, 2018),

Kartali Zsuzsanna: Anyacsavar és kockafej (Kartali, 2016),

Kováts Laura Rozália (Kováts Adél): Belső tenger: Rozi igaz története (Kováts, 2021).

A tanulmány e fejezetében alig láthatóak a fogyatékos anyák életírásai, tekintve, hogy egyrészt a magyar kortárs könyvkiadás csekély figyelmet fordít ezekre a narratívákra, másrészt a fogyatékosággal élő anyák inkább a közösségi média zárt csoportjaiban, esetleg nyilvános posztjaikban számolnak be ép vagy fogyatékosággal élő gyermekük nevelésével kapcsolatos tapasztalataikról, és reflektálnak az uralkodó paradigmák hatásaira. E reflexiók többnyire az épségorientált társadalomba való beilleszkedést célozzák. A társadalom látókörének szélesítése, a világ különféle érzékeléséből adódó értékek bemutatása nem tűnik kimondott célnak abban a nagyon kevés kötetben, ami e tárgykörben megjelent. Ilyen például Lukács Réka *Szülő-pél-da-érték* című, 2021-ben kiadott könyve, amelyben a szerző arra vállalkozik, hogy aliglatóként segítsen látássérült gyerekeket nevelő és/vagy látássérült szülőknél „még jobb szülőkké” válni (Lukács, 2021, p. 6). Mert látássérültként gyermeket nevelni bonyolult, írja Lukács (2021, p. 7). Ez a narratíva azonban alapvetően eltér a korábban említett anya-könyvektől. Ez a könyv, bár saját élményen alapul, műfaját tekintve útmutató, amelyben a szerző nem törekszik saját érzéseinek feltárására. Ez esetben a speciális többlettudás az épségorientált társadalmat szolgálja. Lukács egy korábbi, 2013-ban közzétett interjúkötetében azonban fórumot biztosított személyes narratíváknak (Ozvári-Lukács, 2013). Vak szülőkkel beszélgetett kihívásaikról.

A vizsgált életutakon eljutottunk a fogyatékos gyermekeket nevelő anyák belső vívódásaitól a fogyatékos anyák belső vívódásaiig. Mindegyik hasonló megítélésről, félelemről, nehézségről, akadályról beszél. És persze apró és mérhetetlen örömekről egy épségorientált kultúrahálózatában. Ha ennyi mindenben osztozunk, mi indokolja előítéleteinket?

Válaszok és diszkusszió

Bakácsné Robika 2013-ban leírt története minden bizonnyal számos olvasót készítet ma is jelen írás kérdéseinek megfogalmazására. A fogyatékoságot övező, évezredes, globális kulturális nézetek változásait, az angolszász kultúrával összevetve, mintegy emberöltőnyi késéssel követi a magyar fogyatékoságkonstrukció. Ennek oka feltehetően a nyelvi kihívásokból adódó viszonylagos elszigeteltség. A fogyatékoságfelfogás kuszasága, a változások lassúsága, valamint a változások iránti igény visszatükröződik a fogyatékoság kulturális ábrázolásaiban politikai paradigmákon, érákon túl, ezért érdemes a témával kapcsolatos kulturális örökségünk tárházában keresni a választ arra a kérdésre, hogy lehet az, hogy Magyarországon a 21. század elején elgondolkodik valaki azon, hogy egy csecsemőt csupán fogyatékosága okán hagyjon el. Arra is kapunk választ, vajon szegényen vagy teher a fogyatékos gyerek. Válaszaink mentén az a kép is kirajzolódik előttünk, hogy milyenek a fogyatékosok esélyei a magyar kultúra kontextusaiban, mint ahogy az is körvonalazódik, hogy épségista magyar kulturális konstrukciók okán hány fogyatékos gyerek álma marad még mindig megvalósulatlan. Válaszaink arra is lehetőséget adnak, hogy mi, egyénileg és kisebb, majd nagyobb közösségben mit tehetünk a gyorsabb, ugyanakkor mélyebb változások érdekében.

Sándor Erzsébet, Szabó Márta és Kovács Adél, Kartali Zsuzsanna könyvei sokat segítenek, mint ahogy mások is. Ahol megoldható, megszólalnak a fogyatékos gyermekeik is. Sándor és É. Szabó könyvében vak gyermekeik néhány történetre reflektálnak saját nézőpontjukból. Kovács Adél és Rozi együttgondolkodásából kicsit más narratíva született. E könyv esetében Rozié a főszerep, és az anya egészíti ki történeteket. Sándor, É. Szabó és Kovács gyermekei: Tomi, Tamás és Rozi abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy szüleik közismertsége sok szempont figyelembevételével jelölhetett ki utakat számukra, és könnyítette meg az úton való haladásukat. Lukács Réka már mint aliglátó anya ír saját és más látássérült anyák anyaság-élményéről. Hogy milyen fogyatékos anya gyermekeként felnőni, arra a szakirodalom ad választ (lásd Prónay & Gombás, 2021).

De mi történik azokkal a fogyatékos emberekkel, akik az ismeretlenségből igyekeznek megvalósítani az álmaikat a morális, medikális, szociális és emberi jogi modellek és saját fogyatékos identitásuk útjainak kereszteződéseiben? Sós (2013) még mindig sztereotípiákról és előítéletekről beszél, mint ahogy e tanulmány is említi jelenlétüket. A 20. és 21. század ön/életírásai már azt remélik, az olvasó szembenéz saját sztereotípiáival, előítéleteivel, és még néhány évtized és életírás után képes lesz felülmúlni valamennyit. A fogyatékoságábrázolások narratíváinak kritikus és őszinte megközelítése minden bizonnyal segít abban, hogy megszabaduljunk az épségkultusz mentális abroncsaitól.

Vagy hogy felejtjük végre el, hogy a fogyatékos gyerek szegényen! (Morális modell.)

Vagy hogy fogadjuk el, a fogyatékos gyerek akkor sem szégyen, ha nem lehet megjavítani, mert nem megjavítandó tárgy! (Medikális modell.)

És igen, építsünk mindenki számára hozzáférhető környezetet! (Szociális modell.)

Mert mindannyiunknak joga van az emberhez méltó élethez! (Emberi jogi modell.)

Összegzés

Szegregáció, integráció, inklúzió. Szavak, fogalmak, életutunk mérföldkövei. Érteni véljük mi, és érteni véljük mások. E számtalan értelmezés egyre göröngyösebbé, szinte járhatatlanná teszi életünk egyébként is nehezen járható útjait. Elbizonytalanodunk. És kérdezzük: Hol a helyünk a világban? – tesszük fel a kérdést Bakácsstéri Robika történetén keresztül. Konkrét válasz helyett azonban jelen tanulmány a fogyatékos-sággal élő személyekkel kapcsolatos nézőpontokat bemutató ön/életírásokra hívta fel a figyelmet, hogy az olvasóra bízsa a döntést. Hogy megkönnyítse a helyzetet, az ön/életírások természetéhez hasonlóan, bevezette az olvasót a fogyatékos-ság-fogalmak, -paradigmák, -modellek labirintusába, rávilágított a kulturális kontextusok egymást keresztező vagy egymás mellett létező valóságára. Célja a valahova-tartozás előmozdítása, ezért kiemelt és megmagyarázott néhány, a fogyatékos-ság és a fogyatékos-sággal élő ember megítélésére vonatkozó tényezőt, fogalmat és gyakorlatot, mint például: szegregáció, integráció, inklúzió és valahova-tartozás, azaz belonging. Jelezte, hogyan értelmezik e fogalmakat a különböző kultúrák és korok paradigmái: a morális, medicális, szociális és emberi jogi modell, és hogyan reflektál e paradigmákra a kulturális modell. Az olvasó találkozott a fogyatékos-ságábrázolás objektív és szubjektív példáival, amelyek illusztrálják, hogyan kereszteződnek fogalmak és paradigmák életutakkal. Az írás rávilágít arra a tényre, hogy a fogyatékos-ság sztereotípiái szinte változatlan erővel és hatalommal vannak jelen a magyar kultúrában annak ellenére, hogy a legtöbb érintett, azaz fogyatékos ember és környezete élete minden pillanatában azt igyekszik elmagyarázni, hogy kirekesztése, vagy az iránta érzett szánalom helyett figyelmet érdemel, tekintve, hogy új, hasznos tudással gazdagíthat mindannyiunkat.

Sándor Erzséki például így:

„Csak az ismeret, a tudás, a megismerés, a tapasztalat segíti át az embereket a rendellenesség okozta első ijesztő traumán, és mindegy, hogy ki és miben szabálytalan. Gyerek, felnőtt, fogyatékos, cigány, zsidó. Vagy meleg. Nemritkán egyszerre több is, röviden: halmozott. Ha bárki veszi magának a fáradságot a találkozásra, megismerheti a másikat és megtapasztalhatja, hogy nincs oka félelemre.” (Sándor Erzséki, é.n.)

Irodalomjegyzék

- Allen, K. A., Kern, M. L., Rozek, C. S., McInerney, D. M. & Slavich, G. M. (2021). Belonging: A Review of Conceptual issues, an Integrative framework, and Directions for Future Research. *Australian Journal of Psychology*, 73(1), 87–102. <https://doi.org/10.1080/00049530.2021.1883409>
- Bakos, F. (1977). *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó.

- Bánfalvy, C. (2008). *Az integrációs cunami. Tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadalmi integrációjáról*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, ELTE Eötvös Kiadó.
- Bánfalvy, C. (2009). A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról. *Esély*, 2009(2), 3–16. https://www.esely.org/kiadvanyok/2009_2/001BANFALVY.pdf (2025. 05. 06.)
- Belényi, E. (2012). Szociális dimenziók a fogyatékossgal élő tanulók oktatása-nevelése terén. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 3(4–5), 41–60. <https://doi.org/10.19055/ams.2012.3/4-5/4>
- Benedek, I. (1968). *Aranyketrec*. Medicina Kiadó.
- Bogdan, R. & Biklen, D. (1977). Handicapism. *Social Policy*, 1977(March/April), 14–19.
- Böszörményi, G. (2003). *Fiókszavak: a honi mozgássérültek kalauza*. Szabadföld Kiadó.
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of Ableism*. London Palgrave Macmillan Uk. <https://doi.org/10.1057/9780230245181>
- Charlton, J. I. (2000). *Nothing about us without us: disability oppression and empowerment*. W. Ross Macdonald School Resource Services Library.
- Dávid, M. (2015). *Speciális igényű hallgatók/tanulók a felsőoktatásban és a felnőttképzésben*. KEZEK Észak-Magyarország Felsőoktatási Intézményeinek Együttműködése. http://okt.ektf.hu/data/szlahorek/file/kezek/03_david_04_15/index.html (2025. 05. 06.)
- Dolmage, J. (2014). *Disability rhetoric*. Syracuse University Press.
- Dorogi, K. D. & Hegedűs, R. (2023). Kiket és hogyan fogadnak el a pedagógusok? Sajátos nevelési igényű gyermekek, felnőttek elfogadása a többségi pedagógusok és gyógypedagógusok körében. *Esély*, 34(4), 20–38. <https://doi.org/10.48007/esely.2023.4.2>
- ELTE BGGYK (é. n.). Angol-magyar Gyógypedagógiai és Fogyatékossgágtudományi Szószedet. <https://szotar.barczi.elte.hu/> (2025. 05. 06.)
- Esterházy, P. (2010). *Esti*. Magvető Kiadó.
- Esterházy, P. (2021). *Hasnyálmirigynapló*. Magvető.
- É. Szabó, M. (2018). *Akinek a madarak is Chopint énekelnek*. Corvina Kiadó Kft.
- Flamich, M. & Hoffmann, R. (2011). „Ízig-vérig része vagy a világnak”: a fogyatékossgal élő embert övező paradigmák történeti áttekintése. In B. Déri, G. Menczel & I. Szíjj (Eds.), *Per multos annos, Faluba Kálmán tanár úr 70. születésnapjára* (pp. 120–131). L'Harmattan.
- Flamich, M. & Hoffmann, R. (2014). Fogyatékos hősök mesékben és a mindennapokban: a kulturális fogyatékossgágtudomány szerepe a pedagógusképzésben. In I. Koós & B. Molnár (Eds.), *A tanítóképzés múltja, jelene III.* (pp. 56–67). Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó.
- Flamich, M. & Hoffmann, R. (2019). A hetedik ajtó – félelmeink, titkaink és fogyatékossgaink a kultúra diskurzusaiban. In R. Farkasné Gönczi, F. Gereben & Z. Lénárd (Eds.), *Rehabilitáció – életkorok, intézmények, szükségletek és lehetőségek a szolgáltatások hazai rendszerében* (pp. 10–18). Magyar Gyógypedagógusok Egyesület, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/46035/MAGYE_konferenciak%C3%B6tet_2019_G%C3%A1rdony_200310_v4_A.pdf (2025. 05. 06.)
- Foucault, M. (2004). *A bolondság története*. Atlantisz Kiadó.
- Garcia-Lee, B., Strnadová, I. & Dowse, L. (2023). Researching belonging in the context of research with people with intellectual disabilities: A systematic review of inclusive approaches. *JARID. Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities / Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 37(1). <https://doi.org/10.1111/jar.13178>
- Gárdonyi, G. (1906). *Két katica-bogár és más elbeszélések*. Singer és Wolfner.
- Goodley, D. (2012). Dis/entangling critical disability studies. *Disability & Society*, 28(5), 631–644. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.717884>
- Goodley, D. (2017). *Disability studies: an interdisciplinary introduction*. Sage.
- Gyimesi, A. (2023). Affrikáta Kisjátékfilm. In E. Bíró & A. Sándor (Eds.), *A „mi” határalan tágassága: kapcsolatok és szövegek. Absztraktkötet*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/104212/Absztraktk%C3%B6tet_Kilencedik%20Fogyat%C3%A9kos%C3%A1gtudom%C3%A1nyi_FINAL_A.pdf?sequence=1&is-Allowed=y (2025. 05. 06.)
- Hart, C. (2011). *Critical discourse studies in context and cognition*. John Benjamins Pub. Co. <https://doi.org/10.1075/dapsac.43>
- Hernádi, I. (2014). *Problémás testek. Nőiség, szexualitás és anyaság testi fogyatékossgal élő magyar nők önreprezentációiban* [doktori disszertáció]. Pécsi Tudományegyetem.

- Hoffmann, R. (2017). *Felkészítés az inkluzív szemléletű tanárképzésre – A kulturális fogyatékoságtudomány relevanciája és perspektívái a pedagógusképzésben* [doktori disszertáció]. Eötvös Loránd Tudományegyetem. https://ppk.elte.hu/file/Hoffmann_maria_Rita_Disszertacio.pdf (2025. 05. 06.)
- Hoffmann, M. R. & Flamich, M. M. (2014). Inklúzió! Fogalom? Szemlélet? | Pedagógiai Folyóiratok. *Új Pedagógiai Szemle*, 2014(11–12), 26–45. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/inkluzio-fogalom-szemlelet> (2025. 05. 06.)
- Hoffmann, R. & Flamich, M. (2016). Words for dignity: from Budapest to Berkeley and back. In D. Bolt & C. Penketh (Eds.), *Disability, avoidance and the academy: challenging resistance* (pp. 79–89). Routledge, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781315717807-8>
- Hoffmann, R. & Flamich, M. (2017). 'Streamed' Voices – Facebook posts and related thoughts on mainstreaming and inclusion. *Malta Review of Educational Research*, 11(2), 205–221.
- Hoffmann, R., & Flamich, M. (2024). Some Faces of Power and of Those Who Face Them. In D. Goodley, T. Chataika (Eds.), *The Routledge Handbook of Postcolonial Disability Studies* (pp. 129–140). Routledge.
- Hozleiter, F. (2013). *Te döntesz*. Libri Könyvkiadó.
- Illyés, S. (Ed.) (2000). *Gyógypedagógiai alapismeretek*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.
- Kállai, G. & Mile, A. (2020). Sajátos nevelési igények és a befogadó nevelés Európában. *Educatio*, 29(3), 363–378. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.3>
- Karinthy, F. (1909). Génusz. *Nyugat*, 7.
- Karinthy, F. (1936). *Utazás a koponyám körül*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai Bt.
- Kartali, Z. (2016). *Anyacsavar és kockafej*. Atheneum Kiadó.
- Katona, V., Cserti-Szauer, C. & Sándor, A. (Eds.) (2019). *Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.
- Katona, V. & Sándor, A. (2020). Az inkluzív felsőoktatási módszertan adaptációs lehetőségei egy metakutatás alapján. https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/03/12/82/dd/1/Katona_S_andor_NKP_kutat_s_z_r_besz_mol_2020.pdf (2025. 05. 06.)
- Kende, A. (2004). Együtt vagy külön? A szegregált iskolarendszer és a speciális oktatási szükségletek. *Iskolakultúra*, 2004(1), 3–13. https://real.mtak.hu/60500/1/EPA00011_iskolakultura_2004_01_003-013.pdf (2025. 05. 06.)
- Kérchy, A. (2013). A „férfias” fogyatékek fikciója. Alternatív maszkulinitások atipikus megtestesülései a kortárs populáris vizuális kultúrában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 3(1), 25–51. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tnfef/article/view/33680> (2025. 05. 06.)
- Kiss, C. (2004). *Világtalanok*. <http://mek.niif.hu/03800/03860/03860.htm> (2025. 05. 06.)
- Könczei, G. (2009). A fogyatékoság definíciói Európában. Összehasonlító elemzés. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. <https://mek.oszk.hu/09400/09455/09455.pdf> (2025. 05. 06.)
- Könczei, G. (2011). A megbámult végre visszanez. <https://www.slideserve.com/lovie/20-v-a-megb-mult-v-gre-visszan-z-powerpoint-ppt-presentation> (2025. 05. 06.)
- Kovács, G. (2016). Belülről jön: Tiszta szívvel. Revizor. [Review of *Belülről jön: Tiszta szívvel*. Revizor.] Revizor Online. <https://revizoronline.com/tiszta-szivvel/> (2025. 05. 06.)
- Kováts, L. R. (2021). *Belső tenger; Rozi igaz története*. Partvonal.
- Krausz, A. (2020). Az integráció és inklúzió elmélete és gyakorlata külföldön és hazánkban. *Gyógypedagógiai Szemle*, 48(1–2), 79–98. <https://ojs.elte.hu/gyogypedszemle/article/view/7470> (2025. 05. 06.)
- László, A. (1979). *Vaspólya*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Lisznyai, S. (2016). Mi az intervenciónk alapja? A fogyatékoság modelljei. In M. Juhász (Ed.), *A foglalkozási rehabilitáció támogatása pszichológiai eszközökkel* (pp. 17–24). Typotex Kiadó.
- Lovász, L. (2023). *Tikos napló a sikerről – Fejezetek egy hallássérült gyerek életéből*. Civilút Alapítvány.
- Lukács, R. (2021). *Szülő-példa-érték II. Vallomások a vak életmódról és az elfogadásról látássérült gyermekek szüleinek és látássérült szülőknek*. Vakok és Gyengénlátók Közép-Magyarországi Egyesülete. https://www.ertekvagy.hu/documents/35269/77600/LukacsReka_Szulo_Pelda_Ertekeke.pdf/a9f13cb0-cc45-8d1d-dd42-3302e65d7626?t=1663073534685 (2025. 05. 06.)
- Maslow, A. (1962). *Toward a psychology of belonging*. Van Nostrand. <https://doi.org/10.1037/10793-000>

- Morrison, C. A., Woodbury, E., Johnston, L. & Longhurst, R. (2007). *Spaces of Belonging. Research Report*. The University of Waikato. https://www.dpa.org.nz/store/doc/Spaces-of-Belonging_Full-Report-FINAL-June-2019.pdf (2025. 05. 06.)
- Nagyné Schiffer, Cs. (2011). Inkluzív iskolák fejlesztése [doktori disszertáció]. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- O'Brien, J. & Forest, M. (1989). *Action for inclusion. How to improve schools by welcoming children with special needs into regular classrooms*. Toronto, Ont. Inclusion Press. <https://eric.ed.gov/?id=ED358672> (2025. 05. 06.)
- Oliver, M. (2004). The social model in action: If I had a hammer. In C. Barnes and G. Mercer (Eds.), *Implementing the Social Model of Disability: Theory and research*. The Disability Press.
- O. Nagy, G. & Juhász, J. (1985). *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó.
- Ozvári-Lukács, R. (Ed.) (2013). *Tükrünk, tükrünk: vak szülők és gyermekeik*. Queer.
- Páprádi-Szilcsi, D. (2018). Bevezetés a kritikai diskurzuselmzésbe. *Jel-Kép*, 2018(3), 3–25. <https://doi.org/10.2000/20.202%200%205%202%200%20J%20E%20L%20-%20K%20E%20P%20.202%200%201%208%20.203%20.203>
- Péterfy-Novák, É. (2014). *Egyasszony*. Libri Kiadó.
- Pongrácz, K. (2017). *Többségi tanulók fogyatékkal élő társakkal szembeni attitűdjének vizsgálata* [doktori disszertáció]. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Prónay, B. & Gombás, J. (2021): Leküzdve az akadályokat – Fogyatékos szülő a családban. In Bátki, A. & Ribiczey, N. (Eds.), *Családhatározó* (pp. 337-354). Libri.
- Raines, A. R., Francis, G. L., Fujita, M. & Macedonia, A. (2023). Belonging from the perspectives of individuals with disabilities: A scoping review. *Psychology in the Schools*, 60, 2112–2127. <https://doi.org/10.1002/pits.22864>
- Réthy, E. (2002). Integrációs törekvések Európában. In I. Bábosik & A. Kárpáti (Eds.), *Összehasonlító pedagógia: A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái*. BIP.
- Rithnovszky, J. (1991). *A fény túlsó oldalán*. Gondolat Kiadó.
- Sándor, E. (é. n.). *Sándor Erzsébet idézetek*. Ww.citatum.hu. https://www.citatum.hu/szerzo/Sandor_Erzs/5 (2024.07.02.)
- Sándor, E. (2013). *Szegény anyám, ha látnám*. Park Könyvkiadó.
- Saramago, J. (1995). *Vakság*. Helikon.
- Seth, F. H. (2005). *Autizmussal önmagamba zárva*. Autizmus Alapítvány.
- Sós, D. (2013). *Teljes értékű szövegek: novellák a fogyatékkal élésről*. Queer.
- Svastics, C. (2023). A fogyatékkal élő emberek a 24.hu online médiafelületen. In E. Bíró & A. Sándor (Eds.), *A „mi” határtalan tágassága: kapcsolatok és szövetségek. 9. Fogyatékoságtudományi Konferencia absztraktkötet*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/104212/Absztraktk%C3%B6tet_Kilencedik%20Fogyat%C3%A9k%C3%A1gtudom%C3%A1nyi_FINAL_A.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2025. 05. 06.)
- Szegedi M. G. (1988). *Nekem már lőttek. Tinódi Könyvkiadó*.
- Till, A. (rendező). (2016). *Tiszta szívvel* [film]. A Company Hungary Kft.
- UNESCO (1994). *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*.
- Veres, S. (2016). Ha kell, embert is ölök. Till Attila: *Tiszta szívvel* [Review of *Ha kell, embert is ölök. Till Attila: Tiszta szívvel*, by A. Till]. *Filmtett*. <https://filmtett.ro/cikk/till-attila-tiszta-szivvel> (2025. 05. 06.)
- Wells, H. G. (1904). *The country of the blind*. Penguin Books.
- Zemlényi, Z. (1987). *Hoppárézimi!* Publio Kiadó Kft.

